

Què continua viu i què ha mort en la socialdemocràcia?

Tony Judt

El 6 d'agost de l'any passat moria Tony Judt, historiador britànic assentat a Nova York. Amb un coneixement de la societat nord-americana i europea que adquireix vivint a cavall dels dos continents, Judt ha esdevingut un dels principals analistes de la història del món occidental de la segona meitat del segle XX. I no només per entendre els fets re-mots, sinó cultivant l'ofici d'historiador entès com la recerca de les claus per millorar el present. D'aquí neix *El Món no se'n surt*, llibre que té l'origen en la conferència «Què continua viu i què ha mort en la socialdemocràcia?» que Judt va pronunciar el 19 d'octubre de 2009 a la New York University, on es recull el seu diagnòstic i receptes per fer front a l'hegemonia del discurs neoliberal.

«Què continua viu i què ha mort en la socialdemocràcia?» és la traducció de la versió anglesa de l'article «What Is Living and What Is Dead in Social Democracy?» que Tony Judt va publicar a *The New York Review of Books* el 17 de desembre de 2009. «What Is Living and What Is Dead in Social Democracy?» ha estat traduït i reproduït amb el permís de The Wylie Agency (UK) Ltd. Copyright © 2009, Tony Judt. Traducció de Gerard Sugranyes.

Als nord-americans els agradaria que les coses anessin millor. Segons els estudis d'opinió realitzats els últims anys, a tothom li agradaria que els seus fills tinguessin millors oportunitats de vida. També preferirien que les seves dones o filles tinguessin les mateixes probabilitats de sobreviure al part que les dones d'altres països avançats. Tothom voldria disposar de cobertura mèdica total a un cost més baix, una esperança de vida més llarga, millors serveis públics, i menys criminalitat.

Quan algú els diu que aquestes coses les tenen a Àustria, a Escandinàvia o als Països Baixos, a canvi de més impostos i d'un estat «intervencionista», molts d'aquests mateixos nord-americans responen: «Però això és socialisme! No volem que l'Estat intervingui en els nostres afers. I, sobretot, no volem pagar més impostos.»

Aquesta curiosa dissonància cognitiva és una vella història. Fa un segle, el sociòleg alemany Werner Sombart va fer la famosa pregunta: «Per què no hi ha socialisme als Estats Units?» Hi ha moltes respostes a aquesta pregunta. Algunes tenen a veure amb l'enorme mida del país: els propòsits compartits

són difícils d'organitzar i mantenir a una escala tan enorme. També hi ha, evidentment, factors culturals, com la típica suspicàcia nord-americana envers el govern central.

I, de fet, no és casualitat que la socialdemocràcia i l'estat del benestar hagin funcionat millor en països petits i homogenis, on aspectes com la desconfiança o els recels mutus no sorgeixen d'una forma tan punyent. La voluntat de pagar per serveis i beneficis per a altres persones rau en el fet que saben que els altres també ho faran per ells o pels seus fills: perquè són com ells i veuen el món de la mateixa manera.

En canvi, allà on la immigració i minories visibles han alterat la demografia d'un país, gairebé sempre hi trobem una major suspicàcia envers els altres i una pèrdua d'entusiasme per les institucions de l'estat del benestar. Finalment, és innegable que actualment la socialdemocràcia i l'estat del benestar s'enfronten a seriosos reptes. La seva supervivència no està en qüestió, però ja no apareixen tan segurs de si mateixos com en temps passats.

Per què ens és tan difícil imaginar una societat diferent? Sembla que haguem perdut la capacitat de qüestionar-nos el present, i ja no diguem de proposar alternatives

Però la meva preocupació ara mateix és la següent: per què aquí, als Estats Units, ens és tan difícil fins i tot imaginar una societat diferent, sense les disfuncions i desigualtats que tant ens preocupen? Sembla que haguem perdut la capacitat de qüestionar-nos el present, i ja no diguem de proposar alternatives. Per què queda tan fora del nostre abast concebre un sistema diferent de regles per al nostre benefici comú?

La nostra mancança —i perdoneu els tecnicismes— és de tipus discursiu. Senzillament, no sabem parlar d'aquestes coses. Per entendre per què podria tractar-se d'això, ens ajudarà una mica d'història: com va dir Keynes un cop, «l'estudi de la història de les opinions és un pas previ necessari per a l'emancipació de la ment». Pel que fa a l'emancipació mental, proposo que dediquem un minut o dos a estudiar la història d'un prejudici: la referència que fem de forma constant i universal a l'economicisme avui dia, és a dir, la invocació de l'economia en tota discussió sobre els afers públics.

Durant els últims 30 anys, en la major part del món anglosaxó —tot i que no tant a l'Europa continental i en d'altres indrets—, quan ens preguntem si hauríem de donar suport a una determinada proposta o iniciativa, no ens demanem si és bona o dolenta; ens preguntem, en canvi, si és eficient, si és productiva, si beneficiarà el producte interior brut, si

contribuirà al creixement... Aquesta propensió a evitar les consideracions morals, a pensar sobretot en termes de pèrdues i guanys —qüestions econòmiques en el sentit més estricte—, no és instintiu en la condició humana: és un tret adquirit.

Aquest és un vell debat. El 1905, el jove William Beveridge —l'informe del qual, el 1942, suposaria els fonaments de l'estat del benestar britànic— va impartir una conferència a Oxford en què es preguntava per què la filosofia política s'havia vist enfosquida en els debats públics per l'economia clàssica. La pregunta de Beveridge conserva tota la seva vigència avui dia. Tingueu en compte, però, que aquest eclipsi del pensament polític no guarda pas relació amb les obres dels grans economistes clàssics. Al segle XVIll, allò que Adam Smith va anomenar els «sentiments morals» era el que més dominava en els debats econòmics.

De fet, la idea que acabéssim restringint les consideracions sobre la política pública a un mer càlcul econòmic ja era una font de preocupació en aquell moment. El Marquès de Condorcet, un dels escriptors més perceptius sobre el capitalisme comercial incipient, ja va avançar amb aversió la perspectiva que «la llibertat, a ulls d'una nació àvida, no seria més que la condició necessària per garantir la seguretat de les operacions financeres». Les revolucions de l'època augmentaven el risc de confusió entre la llibertat de

fer diners... i la llibertat mateixa. Però, com hem arribat nosaltres, a l'actualitat, a pensar exclusivament en termes econòmics? Aquesta fascinació i aquest vocabulari econòmic desnaturalitzat no han aparegut del no res. Al contrari: vivim sota l'allargada ombra d'un debat amb què la major part de la gent no està gens familiaritzada.

Si preguntem qui ha exercit una major influència en el pensament econòmic anglosaxó contemporani, ens vindran a la ment cinc pensadors estrangers: Ludwig von Mises, Friedrich Hayek, Joseph Schumpeter, Karl Popper i Peter Drucker. Els dos primers van ser els destacats «pares» de l'Escola de Chicago de la macroeconomia de lliure mercat. Schumpeter és conegut sobretot per la seva entusiàstica descripció dels poders «creatius i destructius» del capitalisme; Popper, per la seva defensa de la «societat oberta» i la seva teoria del totalitarisme. I pel que fa a Drucker, els seus escrits sobre la gestió i la direcció van exercir una enorme influència en la teoria i la pràctica dels negocis durant les pròsperes dècades del boom posterior a la guerra.

Tres d'aquests pensadors van néixer a Viena; el quart, Von Mises, a la ciutat austríaca de Lemberg —actualment Lviv—, i el cinquè, Schumpeter, a Moràvia, a unes desenes de quilòmetres al nord de la capital imperial. A tots ells els va impressionar profundament la catàstrofe que

No ens preguntem si una iniciativa és bona o dolenta; ens preguntem si és eficient, si és productiva, si beneficiarà el producte interior brut, si contribuirà al creixement...

va colpejar entre guerres la seva Àustria natal: després del cataclisme de la Primera Guerra Mundial i d'un breu experiment socialista municipal a Viena, el país va caure sota un cop reaccionari el 1934 i després, quatre anys més tard, sota la invasió i ocupació nazi.

Tots ells van haver de marxar a l'exili com a conseqüència d'aquests esdeveniments i tots —Hayek en particular— van divulgar els seus treballs a l'ombra de la pregunta central del seu temps: per què s'ha hagut d'ensorrar la societat liberal donant pas —almenys en el cas austríac— al feixisme? La seva resposta va ser que els intents infructuosos de l'esquerra —també la marxista— per introduir a l'Àustria posterior al 1918 una planificació dirigida per l'Estat, serveis propietat del municipi i una activitat econòmica col·lectivitzada no només van ser il·lusoris, sinó que van conduir directament a una reacció contrària.

Així doncs, la tragèdia europea havia estat propiciada pel fracàs de l'esquerra: fracàs, en primer lloc, per no haver assolit els seus objectius i, en segon lloc, per no haver sabut defensar-se ella mateixa ni la seva herència liberal. Cadascun d'ells, tot i que per camins diferents, van arribar a la mateixa conclusió: la millor manera de defensar el liberalisme, la millor defensa de la societat oberta i de les llibertats que se'n derivaven, era mantenir el govern el més allunyat possible de

la vida econòmica. Si es mantenia l'estat a una distància segura, si als polítics —per més bones que fossin les seves intencions— se'ls barrava la possibilitat de planificar, manipular o dirigir els afers dels seus conciutadans, també es podria mantenir a ratlla els extremistes tant de dretes com d'esquerres.

John Maynard Keynes, el gran economista britànic, es va haver d'enfrontar posteriorment al mateix repte: comprendre allò que havia succeït durant el període d'entreguerres i impedir que es tornés a repetir. Nascut el 1883 —el mateix any que Schumpeter—, Keynes va créixer en una pròspera, estable, confiada i poderosa Gran Bretanya. Però després, des de la seva tribuna privilegiada com a alt funcionari del Tresor i com a participant en les negociacions de pau de Versalles, va veure com el seu món s'ensorrava i s'emportava amb ell totes les certituds tranquil·litzadores de la seva cultura i la seva classe. Així doncs, Keynes també es faria la mateixa pregunta que abans s'havien fet Hayek i els seus col·legues austríacs. Ell, però, va oferir una resposta molt diferent.

Com el mateix Keynes va reconèixer, la desintegració de la tardana Europa victoriana va ser l'experiència que va marcar la seva vida. En efecte, l'essència de la seva contribució a la teoria econòmica va ser la seva insistència en la incertesa: en contrast amb les panacees segures

de l'economia clàssica i neoclàssica, Keynes insistiria en la imprevisibilitat essencial dels afers humans. Si hi havia alguna lliçó que es pogués aprendre de la depressió, del feixisme i de la guerra era que la incertesa —elevada al nivell d'inseguretat i por col·lectiva—, era la força corrosiva que havia amenaçat i que podia tornar a amenaçar el món liberal.

Així, Keynes va buscar un paper més important per l'estat social que inclogués la intervenció per mitigar els efectes adversos dels cicles econòmics, però que no es limités només a això. Hayek proposava el contrari. En el seu clàssic de 1944, *The Road to Serfdom*, va escriure: «Cap descripció en termes generals pot donar una idea adequada de la similitud entre bona part del pensament polític anglès actual i el pensament que va destruir la confiança en la civilització occidental a Alemanya i que va crear l'estat d'ànim adequat perquè el nazisme s'hi pogués desenvolupar.»

En altres paraules, Hayek insinuava explícitament una pujada del feixisme en el cas que els laboristes arribessin al poder a la Gran Bretanya. I els laboristes, de fet, van guanyar, però van implementar moltes polítiques que es podien identificar directament amb Keynes. Durant les tres dècades següents, Gran Bretanya —com bona

» La paradoxa de l'estat del benestar i, de fet, de tots els estats socialdemòcrates d'Europa, és que el seu èxit acaba minant, amb el temps, el seu atractiu

part del món occidental— va ser governada a la llum de les preocupacions de Keynes.

Des de llavors, com sabem, els austríacs han tingut la seva revenja. El per què va passar, i per què va passar on va passar, és una qüestió interessant per una altra ocasió. No obstant, i pel motiu que sigui, avui dia vivim l'eco llunyà —com la llum d'una estrella moribunda— d'un debat que tingué lloc fa 70 anys i que van protagonitzar persones, la majoria de les quals van néixer a finals del segle XIX. És cert que els termes econòmics en què ens encoratgen a pensar avui dia no estan convencionalment associats amb aquells desacords polítics llunyans, però sense una plena comprensió d'això darrer seria com si parléssim un llenguatge que no comprenem del tot.

L'estat del benestar va aconseguir fites remarcables. En alguns països va ser en forma de socialdemocràcia, basat en un ambiciós programa de legislació socialista; en d'altres, com Gran Bretanya per exemple, es va resumir en una sèrie de polítiques pragmàtiques que tenien com a objectiu alleugerir les circumstàncies desfavorables i reduir els extrems de riquesa i indigència. El seu notable èxit en reduir les desigualtats de l'era posterior a les guerres va ser el tema recurrent i un assoliment universal dels governs neokeynesians. Si compareu la distància entre rics i po-

bres, siguin quins siguin els seus ingressos o béns, a tots els països de l'Europa continental, així com a Gran Bretanya i als Estats Units, veureu com aquesta distància es va reduir enormement amb la generació posterior al 1945.

Amb aquesta major igualtat van venir altres beneficis. Amb el temps, la por d'un retorn de les polítiques extremistes —les polítiques de la desesperació, de l'enveja, de la inseguretats...— va disminuir. El món occidental industrialitzat va entrar en una era feliç de pròspera seguretat: una bombolla, potser, però una bombolla confortant en què la majoria de la gent va viure millor del que podrien haver imaginat en el passat i amb bons motius per encarar el futur amb optimisme.

La paradoxa de l'estat del benestar i, de fet, de tots els estats socialdemòcrates —i democratacristians— d'Europa, va ser que el seu èxit acabaria minant, amb el temps, el seu atractiu. La generació que recordava els anys trenta era, comprensiblement, la més compromesa amb la preservació d'institucions i sistemes d'impostos, serveis socials i serveis públics, que veien com a baluards contra el retorn dels horrors del passat. Els seus successors, però —fins i tot a Suècia—, van començar a oblidar per què havien buscat aquesta seguretat.

Va ser la socialdemocràcia la que va unir les classes mitjanes a les institu-

cions liberals en el despertar després de la Segona Guerra Mundial —aquí utilitzo el terme «classes mitjanes» en el sentit europeu. Van rebre, en molts casos, la mateixa assistència i serveis de l'estat del benestar que els pobres: educació gratuïta, sanitat gratuïta o semigratuïta, pensions públiques... Com a conseqüència, les classes mitjanes europees es van trobar als anys seixanta que podien disposar al màxim dels seus ingressos, amb moltes necessitats vitals pagades prèviament a través dels impostos. I així, aquella classe que havia estat tan exposada a les pors i a la inseguretats del període d'entreguerres, ara estava totalment adherida al consens democràtic posterior a la guerra.

Cap a finals dels anys setanta, no obstant, aquestes consideracions es van anar negligint cada cop més. Començant per les reformes tributàries i laborals dels anys de Reagan i Thatcher, i seguides poc després per la desregulació del sector financer, la desigualtat tornava a ser un tema de preocupació a les societats occidentals. Després de disminuir notablement des de 1910 fins els anys seixanta, l'índex de desigualtat havia tornat a augmentar de forma continuada durant el transcurs de les tres últimes dècades.

Avui dia, el coeficient Gini —un índex que mesura la distància que separa rics i pobres— dels Estats Units és compa-

Avui dia, en un moment en què creix l'atur, << un home o una dona sense feina no és un membre de ple dret de la comunitat

nable al de la Xina¹. Si tenim en compte que la Xina és un país en vies de desenvolupament en què necessàriament trobarem enormes diferències entre els pocs rics i una majoria empobrida, el fet que aquí, als Estats Units, tinguem un coeficient de desigualtat similar, diu molt de com hem quedat enrere respecte les nostres aspiracions inicials.

Considerem la Llei de responsabilitat individual i oportunitats de treball —seria difícil imaginar un títol més orwellià—, la legislació de l'era Clinton que buscava buidar de contingut la prestació de serveis i beneficis de l'estat del benestar aquí als Estats Units. Els termes d'aquesta Llei ens hauria de fer venir al cap una altra llei, aprovada a Anglaterra fa gairebé dos segles: la Nova Llei de Pobres de 1834. Els continguts de la Nova Llei de Pobres ens són familiars gràcies a la descripció que Charles Dickens fa del seu funcionament a *Oliver Twist*. Quan en Noah Claypole, en un famós fragment, escarneix el petit Oliver dient-li que tornarà al *Work'us* —*workhouse*, centre de caritat—, està implicant, el 1838, precisament allò que avui implica parlar de forma despectiva de les *Welfare queens* —les «reines del benestar», o persones que abusen del sistema.

La Nova Llei de Pobres va ser una conculcació; va forçar els indigents i

els aturats a escollir entre treballar per qualsevol salari, per baix que fos, o la humiliació d'haver d'anar a un centre de caritat. En aquest cas i en moltes altres formes d'assistència social del segle XIX —encara pensada i descrita com a «caritat»—, el nivell d'ajuda i suport estava calibrat perquè resultés menys atractiu que la pitjor alternativa disponible. Aquest sistema recorda algunes teories clàssiques de l'economia que negaven la possibilitat mateixa de l'atur en un mercat eficient: si els salaris queien prou i no hi havia cap alternativa més atractiva que treballar, tothom trobaria feina.

Durant els següents 150 anys, els reformadors van maldar per canviar aquestes pràctiques degradants. Amb el temps, la Nova Llei de Pobres i les equivalents d'altres països van ser substituïdes pel dret a l'assistència pública. Ja no es considerava que els ciutadans sense feina mereixessin menys pel fet de trobar-se en aquesta circumstància; ja no se'ls penalitzava ni tampoc es calumniava implícitament la seva honorabilitat com a membres de la societat. Més que cap altra cosa, els estats del benestar de mitjans del segle XX van establir que era profundament inadequat definir l'estatus cívic de les persones en funció de la seva participació en l'economia.

Avui dia, als Estats Units, en un moment en què creix l'atur, un home o una

dona sense feina no és un membre de ple dret de la comunitat. Per tal de rebre fins i tot els pocs ajuts socials disponibles, primer han d'haver buscat i, si s'escau, haver acceptat alguna feina independentment del seu salari i de com sigui de desagradable. Només llavors tindran dret a la consideració i a l'assistència dels seus conciutadans.

Per què som tan pocs els qui condemnem aquestes «reformes», aprovades per un president demòcrata? Per què ens commou tan poc l'estigma que colpeja les seves víctimes? Lluny de qüestionar-nos aquest retorn a les pràctiques del capitalisme de començaments de l'era industrial, ens hi hem adaptat força bé i amb un silenci tàcit, en contrast flagrant amb la generació anterior. Però, tal com ens recorda Tolstoi, «no hi ha cap circumstància de la vida a la qual un ésser humà no es pugui acostumar, especialment si veu que *tothom* al seu voltant l'accepta.»

Aquesta «disposició a admirar i gairebé idolatrar el ric i el poderós, i menysprear o, almenys, negligir les persones de condició pobre (...) és (...) la major i més universal causa de corrupció dels nostres sentiments morals.» No són paraules meves: foren escrites per Adam Smith, qui ja va anticipar que podríem acabar admirant la riquesa i menyspreant la pobresa, admirant l'èxit i burlant-nos dels fracassos, i que aquest seria el

1 Vegeu l'article «High Gini is Loosed Upon Asia».

» El que hem estat veient aquestes darreres dècades és el constant traspàs de responsabilitats públiques al sector privat sense que la col·lectivitat se n'hagi beneficiat de forma perceptible

major risc al qual ens enfrontaríem en la societat comercial que ell ja va preveure que arribaria. I ara hi som de ple.

L'exemple més revelador del tipus de problema a què ens enfrontem se'ns presenta en una forma que a molts de vosaltres us pot semblar un mer tecnicisme: els processos de privatització. Durant els últims 30 anys, el culte a les privatitzacions ha hipnotitzat els governs occidentals —i molts de no occidentals. Per què? La resposta més curta és que, en una època de penúries pressupostàries, les privatitzacions aparentment permeten estalviar diners. Si l'estat posseeix un servei públic ineficient o molt car —com depuradores d'aigües, fàbriques de cotxes, els ferrocarrils—, intentarà vendre'l a compradors privats.

La venda proporciona uns ingressos molt desitjables a l'estat. Al mateix temps, en passar a mans privades, el servei en qüestió esdevé més eficient gràcies a l'efecte de la recerca de beneficis. Tothom hi guanya: el servei millora, l'estat es desprèn d'una responsabilitat gestionada de forma inapropiada o ineficient, els inversors se'n beneficien, i el sector públic obté uns guanys puntuals per la venda.

Fins aquí la teoria. La pràctica, però, és molt diferent. El que hem estat veient aquestes darreres dècades és el constant traspàs de responsabilitats

públiques al sector privat sense que la col·lectivitat se n'hagi beneficiat de forma perceptible. En primer lloc, la privatització és ineficient. Tot allò que els governs han cregut convenient privatitzar estava operant amb pèrdues: ja fossin ferrocarrils, mines, elèctriques o serveis postals, el seu cost de funcionament i manteniment era més alt que la quantitat que mai podrien esperar ingressar. Precisament per aquest motiu, aquests béns públics resultaven inherentment poc atractius als compradors privats, a no ser que s'oferissin per preus molt baixos. Però quan l'estat ven barat, el sector públic hi perd.

S'ha calculat que, en el transcurs de les privatitzacions de l'era Thatcher al Regne Unit, els preus deliberadament barats als quals es van vendre al sector privat béns que durant molt de temps havien estat públics van representar una transferència neta de catorze mil milions de lliures de les arquitectures públiques cap a accionistes i altres inversors. A aquestes pèrdues caldria afegir-hi tres mil milions de lliures més en concepte de comissions per als bancs que es van encarregar de les diferents transaccions. Així doncs, l'Estat va pagar en total al sector privat uns disset mil milions de lliures —uns 30 mil milions de dòlars— per facilitar la venda d'uns béns per als quals, si no hagués estat així, no hi hauria hagut comprador. Es-

tem parlant de quantitats de diners molt significatives —aproximadament la dotació de la Harvard University, per exemple, o el producte interior brut de Paraguai o de Bòsnia-Herzegovina². No podem dir que això sigui un bon ús dels recursos públics.

En segon lloc, hi ha la qüestió del risc moral. L'únic motiu pel qual els inversors privats estan disposats a comprar béns públics aparentment ineficients és perquè l'estat elimina o redueix la seva exposició al risc. En el cas del metro de Londres, per exemple, a les empreses compradores se'ls va assegurar que passés el que passés estarien protegides davant de pèrdues serioses, dinamitant així el motiu econòmic clàssic per a la privatització, que és que la previsió de fer beneficis impulsi l'eficiència. Ara el «risc» en qüestió és que, en aquestes condicions privilegiades, el sector privat demostrï ser com a mínim tan ineficient com el seu homòleg públic, i que s'emporti els beneficis que es puguin arribar a obtenir però carregant les pèrdues a l'estat.

2 Vegeu FLORIO, *The Great Divestiture: Evaluating the Welfare Impact of the British Privatizations, 1979-1997*, p. 163. Pel que fa a Harvard, vegeu "Harvard Endowment Posts Solid Positive Return". Pel que fa al producte interior brut de Paraguai o Bòsnia-Herzegovina, vegeu www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/xx.html.

Les privatitzacions fan que el sector privat sigui com a mínim tan ineficient com el seu homòleg públic, i que s'emporti els beneficis amb la seguretat que podrà carregar les pèrdues a l'estat

El tercer motiu i potser el més important contra les privatitzacions és el següent: queda fora de dubte que molts dels béns i serveis dels quals l'estat es vol desprendre han estat mal gestionats —gestionats de forma incompetent, sense que s'hi hagi invertit prou... No obstant això, per més dolenta que en sigui la gestió, els serveis postals, els ferrocarrils, les residències de gent gran, les presons i altres serveis en el punt de mira de la privatització segueixen estant sota la responsabilitat de les autoritats públiques. Fins i tot després d'haver-los venut, no poden deixar-se únicament a mercè dels mercats. Són, de forma inherent, un tipus d'activitat que algú ha de regular.

Aquesta disposició semiprivada o semipública de responsabilitats essencialment col·lectives ens fa tornar a una vella història. Si avui us fessin una inspecció de la declaració de la renda als Estats Units, tot i que seria el govern qui hauria decidit investigar-vos, la investigació en si molt probablement la realitzaria una empresa privada. Aquesta empresa tindria un contracte amb l'Estat per dur a terme aquest servei per compte de l'Estat, d'una manera molt semblant a les empreses privades contractades per proporcionar seguretat, transport o coneixements tècnics a l'Iraq o a qualsevol altre lloc, amb els seus corresponents beneficis. De forma

similar, actualment el govern britànic contracta emprenedors privats perquè proporcionin serveis residencials per a la gent gran, una responsabilitat que abans havia controlat l'Estat.

Els governs, en resum, deleguen les seves responsabilitats a empreses privades, les quals asseguren que les administren millor i a un menor cost que com ho podria fer l'estat mateix. Al segle XVIII, això era anomenat «recaptació privada d'impostos». Els primers estats moderns sovint no tenien els mitjans per recaptar els impostos, i per això demanaven a individus privats que els fessin arribar ofertes per realitzar aquesta tasca. Aquell qui presentés la millor oferta, realitzaria el treball i, un cop hagués pagat la suma acordada, seria lliure de recaptar allò que pogués i de quedar-se els guanys. El govern, doncs, no cobrava tot allò que podria arribar a recaptar, però a canvi disposava d'una liquiditat immediata.

Després de la caiguda de la monarquia a França, va ser àmpliament acceptat que aquest sistema era exageradament ineficient. En primer lloc, perquè descreditava l'Estat, representat a ulls de la població com un recaptador privat sense gaires escrúpols. En segon lloc, perquè generava uns ingressos molt menors d'allò que un sistema de recaptació governamental administrat de forma eficient podria recaptar

—i ja no només pel marge de profit que anava a parar al recaptador privat. I en tercer lloc, perquè teníem contribuents descontents.

Avui dia, als Estats Units, tenim un Estat desacreditat i uns recursos públics inadequats. Curiosament, no tenim contribuents descontents —o, almenys, estan descontents per motius equivocats. No obstant, el problema que ens hem creat és, en la seva essència, comparable al que tenia l'Antic Règim.

Allò que passava al segle XVIII, torna a passar en l'actualitat: en haver buidat l'estat de responsabilitats i capacitats, hem fet disminuir la seva reputació pública. El resultat són les anomenades «comunitats tancades», en tots els sentits: subsectors de la societat que de bon grat es consideren funcionalment independents de la col·lectivitat i dels seus funcionaris públics. Si només —o en gran mesura— tractem amb agències privades, el que fem és diluir la nostra relació amb un sector públic, que percebem sense cap utilitat aparent. No té gaire importància si el sector privat fa les mateixes coses millor o pitjor, o a un preu més alt o més baix: en qualsevol dels casos, haurà minvat la nostra lleialtat envers l'estat i haurem perdut quelcom de vital que hauríem de compartir —i que abans, en molts casos sí que compartíem— amb els nostres conciutadans.

» Els serveis postals, els ferrocarrils, les residències de gent gran i altres serveis en el punt de mira de la privatització, segueixen estant sota la responsabilitat de les autoritats públiques

Aquest procés va ser molt ben descrit per una de les persones que més el va practicar en els temps moderns: segons es diu, Margaret Thatcher va assegurar que «no existeix això que anomenem societat. Només hi ha homes i dones individuals i famílies.» Però, si no existeix la «societat» i sí individus i un estat amb una estructura mínima —observant de lluny activitats en què no hi juga cap paper—, llavors, què ens unirà? Actualment ja acceptem l'existència de forces policials privades, serveis postals privats, agències privades de suport a l'estat en afers de guerra, i moltes altres coses. Hem privatitzat precisament aquelles responsabilitats que l'estat modern va anar assumint laboriosament durant els segles XIX i XX.

Què farà, llavors, d'amortidor entre la ciutadania i l'estat? Segur que la societat no, massa ocupada en sobreviure al debilitament del sector públic. Perquè l'estat no desapareixerà del tot. Fins i tot si el desposseïssim de tots els seus atributs de servei, seguiria estant amb nosaltres, ni que fos com a força de control i repressió. Així doncs, no hi hauria cap lleialtat ni cap institució intermediària entre l'estat i els individus: no quedaria res de la xarxa de serveis ni obligacions recíproques que uneixi els ciutadans entre ells en l'espai públic que ocupen col·lectivament. Només romandrien persones individuals i corporacions pri-

vades que es farien la competència entre elles per segrestar l'estat en benefici propi.

Les conseqüències no són gaire més atractives avui que quan es van fundar els estats moderns, i és que l'ímpetu per construir l'estat tal com el coneixem va derivar del fet de comprendre que cap col·lectiu d'individus pot sobreviure gaire temps sense uns propòsits compartits i unes institucions comunes. La mateixa idea que l'afavoriment d'allò privat pogués beneficiar tota la comunitat en conjunt ja era percebuda com a absurda pels crítics liberals del capitalisme industrial naixent. En paraules de John Stuart Mill, «la idea d'una societat unida només per les relacions i els sentiments sorgits d'interessos pecuniaris és essencialment repugnant.»

Aleshores, què s'ha de fer? Hem de començar amb l'estat: com encarnació dels interessos col·lectius, dels propòsits col·lectius, dels béns col·lectius. Si no aconseguim aprendre a repensar l'estat de nou, no arribarem gaire lluny. Però què hauria de fer l'estat, exactament? Com a mínim, no ha de fer duplicacions innecessàries. Com va escriure Keynes: «És important que el govern no faci coses que les persones ja estiguin fent i fer-les una mica millor o una mica pitjor, sinó fer aquelles coses que en l'actualitat no s'estiguin fent en absolut». I sabem per l'amarga experiència del se-

gle passat que hi ha algunes coses que sens dubte els estats no han de fer.

La narració que es va fer al segle XX sobre l'estat progressista es recolzava precàriament en la presumpció que nosaltres —els reformistes, els socialistes, els radicals— teníem la història del nostre costat: que els nostres projectes, en paraules del darrerament traspassat Bernard Williams, estaven «sent encoratjats per l'univers»³. Avui, però, no tenim una història tan reconfortant per explicar. Acabem de sobreviure a un segle de doctrines que pretenien dir, amb una alarmant confiança, allò que l'estat havia de fer i recordar a les persones —per la força, si era necessari— que el govern sabia què era bo per a elles. No podem tornar a tot això. Així que, si hem de «repensar l'estat», és millor començar sabent que ha de tenir alguns límits.

Per motius semblants, seria inútil ressuscitar la retòrica de la socialdemocràcia de principis del segle XX. En aquells anys, l'esquerra democràtica va sorgir com una alternativa a les varietats més intransigents del socialisme revolucionari marxista i, en anys posteriors, del seu successor comunista. Hi havia, doncs, una curiosa esquizofrènia inherent a la socialdemocràcia.

3 WILLIAMS, *Philosophy as a Humanistic Discipline*, p. 144.

Si només tractem amb agències privades, el que fem és diluir la nostra relació amb un sector públic del qual en deixem de percebre qualsevol utilitat aparent

Tot marxant endavant amb confiança vers un futur millor, ho feia mirant constantment i amb neguit per damunt de la seva espatlla esquerra. «Nosaltres no som autoritaris», semblava que volgués dir. «Estem a favor de la llibertat, no de la repressió. Som demòcrates que també creiem en la justícia social, en la regulació dels mercats...»

Mentre el principal objectiu dels socialdemòcrates era convèncer els votants que eren una opció radical respectable dins la política democràtica, aquesta postura defensiva tenia sentit. Però avui aquesta retòrica és incoherent. No és casualitat que una democratacristiana com Angela Merkel pugui guanyar unes eleccions a Alemanya contra els seus oponents socialdemòcrates —fins i tot en l'apogeu d'una crisi financera— amb un conjunt de polítiques que, en tots els seus aspectes essencials, s'assemblen molt a les del programa socialdemòcrata.

La socialdemocràcia, d'una manera o d'una altra, és la prosa de la política europea contemporània. Hi ha molt pocs polítics europeus, i per descomptat menys encara en posicions d'influència, que puguin dissentir del nucli de supòsits socialdemòcrates sobre els deures de l'estat, per més que difereixin quant al seu àmbit d'aplicació. En conseqüència, els socialdemòcrates a l'Europa d'avui no tenen res de distintiu per

oferir: a França, per exemple, fins i tot la seva irreflexiva disposició a favor de la propietat estatal no els distingeix dels instints colbertians de la dreta gaul·lita. La socialdemocràcia necessita repensar els seus objectius.

El problema no rau en les polítiques socialdemòcrates, sinó en el llenguatge en què s'exposen. Atès que el desafiament autoritari des de l'esquerra ha quedat superat, l'èmfasi en la «democràcia» és en gran mesura redundant. Tots som demòcrates, avui dia. Però «social» encara significa alguna cosa —possiblement més ara que fa algunes dècades, quan tothom admetia sense discussió que el sector públic havia de tenir el seu paper. Què aporta de distintiu, doncs, el component «social» en l'enfocament socialdemòcrata de la política?

Imagineu-vos, si us plau, una estació de ferrocarril. Una estació de veritat, no l'estació de Pennsilvània de Nova York, un fallit centre comercial dels anys seixanta amuntegat a sobre d'un dipòsit de carbó. Vull dir una cosa com ara l'estació de Waterloo de Londres, la Gare de l'Est de París, la impactant Victoria Terminus de Bombai o la magnífica nova Hauptbahnhof de Berlín. En aquestes extraordinàries catedrals de la vida moderna, el sector privat funciona perfectament en el seu lloc: no hi ha cap motiu, després de tot, pel qual els quioscos i els bars hagin de ser gestionats per l'estat.

Qualsevol que hagi tastat els sandvitxos secs i embolicats en plàstic dels cafès dels ferrocarrils britànics admetrà que la competència en aquest camp ha de ser encoratjada.

Els trens, però, no poden funcionar amb el sistema de competència. Els ferrocarrils —com l'agricultura o el correu— són alhora una activitat econòmica i un bé públic essencial. A més, no podeu fer que un sistema ferroviari sigui més eficient posant dos trens a la via i esperar a veure quin funciona millor: els ferrocarrils són un monopoli natural. D'una manera ben poc plausible, els anglesos han instaurat aquesta competència en els serveis d'autobús. Però la paradoxa del transport públic és, evidentment, que com millor fa la seva feina, menys «eficient» pot arribar a ser.

Un autobús que proporcionés un servei exprés per a aquells que s'ho poden permetre i evités els pobles remots on seria utilitzat només per algun que altre jubilat seria el que faria més diners per al seu amo. Però algú —l'estat o el municipi— ha de proporcionar aquest servei local deficitari. Si no es prestés, l'estalvi econòmic a curt termini es veuria superat a llarg termini pels danys produïts a la comunitat en el seu conjunt. Com era d'esperar, per tant, les conseqüències de la «competència» en els autobusos —excepte a Londres, on hi ha prou demanda per a tots— han estat un fort

» L'ímpetu per construir l'estat va derivar del fet de comprendre que cap col·lectiu d'individus pot sobreviure gaire temps sense uns propòsits compartits i unes institucions comunes

augment dels costos assignats al sector públic, un fort augment de les tarifes fins al nivell màxim suportable pel mercat, i beneficis atractius per a les empreses privades d'autobusos.

Els trens, com els autobusos, són per sobre de tot un servei social. Tothom podria explotar una línia de ferrocarril rendible si tot el que hagués de fer fos enviar trens d'anada i tornada de Londres a Edimburg, de París a Marsella i de Boston a Washington. Però, i els enllaços ferroviaris que surten i arriben a llocs on la gent agafa el tren només de tant en tant? Cap usuari particular pagaria els diners necessaris per cobrir el cost econòmic que suposaria mantenir aquest tipus de servei per les rares ocasions en què l'utilitzaria. Només la col·lectivitat —l'estat, el govern, les autoritats locals— ho pot fer. Aquesta dotació apareixerà sempre com a ineficient a ulls d'un cert tipus d'economistes. No seria més barat arrencar les vies i que tothom utilitzés el seu cotxe privat?

El 1996, l'últim any abans que els ferrocarrils britànics fossin privatitzats, la British Rail es va vanagloriar de tenir la subvenció pública més baixa de tots els ferrocarrils d'Europa. Aquell any, els francesos van pressupostar pels seus ferrocarrils una taxa d'inversió de 21 lliures per habitant; els italians, 33

lliures, i els britànics, només 9 lliures⁴. Aquests contrastos, com era d'esperar, es van veure fidelment reflectits en la qualitat del servei prestat pels respectius sistemes nacionals. També expliquen per què la xarxa ferroviària britànica, amb unes infraestructures tan inadequades, només podia ser privatitzada a baix preu.

Aquest contrast en la inversió il·lustra allò que vull dir. Els francesos i els italians sempre han considerat els seus ferrocarrils com una prestació social. Fer arribar el tren a una regió remota, per més deficitari que sigui, serveix per sostenir les comunitats locals. A més, redueix els danys al medi ambient en proporcionar una alternativa al transport per carretera. L'estació de tren i el servei que presta són, doncs, un símbol i un símbol de la societat com un anhel compartit.

He suggerit anteriorment que la prestació del servei de tren a zones remotes té sentit en termes socials, fins i tot si és econòmicament «ineficient». Però això, per descomptat, planteja una qüestió important: els socialdemòcrates no arribaran gaire lluny si proposen lloables objectius socials, però ells mateixos reconeixen que costen més que la resta d'alternatives. Acabariem reco-

neixent les virtuts dels serveis socials, denunciant els seus costos... i no fent res. Necessitem repensar els sistemes que fem servir per avaluar tots els costos, tant els socials com els econòmics.

Permeteu-me posar un exemple: és més barat donar almoines benèvols als pobres que garantir-los per llei una àmplia gamma de serveis socials. Quan dic «benèvol» em refereixo a la caritat, a la iniciativa privada o independent, a l'assistència en forma de cupons d'aliments, ajuts per trobar un allotjament, repartiment de roba, i així successivament. Però és notòriament humiliant haver de recórrer a aquest tipus d'assistència. Les «avaluacions de mitjans» aplicades per les autoritats britàniques a les víctimes de la depressió de la dècada dels trenta encara és recordada amb aversió i fins i tot amb ira per aquella generació⁵.

En canvi, no és humiliant ser titular d'un dret. Si teniu dret a les prestacions d'atur, jubilació, discapacitat, habitatge social o qualsevol altre benefici públic de ple dret —sense que ningú no ho investigui per determinar si heu caigut prou baix com per «merèixer» l'ajut—, llavors no us sentireu avergonyits per

4 Per aquestes xifres, vegeu JUDT, «Twas a Famous Victory»

5 Trobareu un recull de records d'almoines comparablement humiliants a MALCOLM X i HALEY, *The Autobiography of Malcolm X*. Agraïeu a Casey Selwyn que m'indiqués l'existència d'aquest llibre.

El problema no rau en les polítiques socialdemòcrates sinó en el llenguatge. L'autoritarisme de l'esquerra ha quedat superat i l'èmfasi en la democràcia és en gran mesura redundant

acceptar-ho. No obstant això, tots aquests drets universals són cars.

Però, i si decidim considerar la humiliació com un cost, una càrrega per a la societat? I si decidim quantificar el dany causat a les persones quan són avergonyides pels seus conciutadans per rebre ajuts per les meres necessitats vitals? En altres paraules, i si incloguéssim en les nostres estimacions de productivitat, eficiència o benestar la diferència entre una almoïna humiliant i una prestació de ple dret? Podríem concloure que la prestació de serveis socials universals, el dret a la sanitat pública o al transport públic subvencionat són, en realitat, una forma eficient en termes de costos d'assolir els nostres objectius comuns. Aquest exercici és, de per si, polèmic. Com podem quantificar la humiliació? Quin és el cost mesurable de privar l'accés als recursos metropolitanos als ciutadans rurals? Quant estem disposats a pagar per una bona societat? No queda clar. Però, si no ens fem aquest tipus de preguntes, com podem aspirar a oferir respostes?⁶

⁶ La Comissió Internacional per a la Mesura de l'Eficàcia Econòmica i el Progrés Social, presidida per Joseph Stiglitz i assessorada per Amartya Sen, recomanà recentment un enfocament diferent per mesurar el benestar col·lectiu. Però, malgrat l'originalitat admirable de les seves propostes, ni Stiglitz ni Sen van més enllà de suggerir millors maneres d'avaluar l'eficiència econòmica; les preocupacions no

Què volem dir quan parlem d'una bona societat? Des d'una perspectiva normativa podríem començar amb un relat moral en el qual situar les nostres decisions col·lectives. Aquest relat substituiria els termes estrictament econòmics que limiten els nostres debats actuals. No obstant, la definició dels nostres objectius generals a través d'aquesta via no és un assumpte senzill.

En el passat, la socialdemocràcia s'ocupava sens dubte d'allò que estava bé i d'allò que estava malament, sobretot perquè va heretar un vocabulari ètic premarxista influït pel rebuig cristià als excessos de riquesa i al culte al materialisme. Però aquestes consideracions sovint es veien afectades per interrogants ideològics. Estava condemnat al fracàs, el capitalisme? Si era així, calia preguntar-se si una política determinada avançaria o retardaria la seva desaparició. I si no estava condemnat al fracàs, llavors l'elecció de les diferents polítiques hauria de ser concebuda des d'una perspectiva diferent. En qualsevol cas, la pregunta rellevant se solia plantejar entorn de les perspectives del sistema, en lloc de considerar les virtuts o

econòmiques no figuren de forma prominent en el seu informe.

Vegeu STIGLITZ i SEN, *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*.

els defectes inherents a una iniciativa determinada. Aquestes qüestions ja no ens preocupen. Així doncs, estem més directament confrontats a les implicacions ètiques de les eleccions que fem.

Què és exactament allò que trobem abominable en el capitalisme financer, o en la societat comercial, tal com ho coneixien al segle XVIII? Què trobem instintivament erroni en el nostre funcionament actual i què podem fer al respecte? Què ens sembla injust? Què és allò que ofèn el nostre sentit de la decència quan veiem actuar sense límits els grups de pressió dels rics a costa de tots els altres? Què hem perdut?

Les respostes a aquestes preguntes haurien de representar una crítica moral a les insuficiències del mercat sense restriccions o a l'estat irresponsable. Hem de comprendre per què ofenen el nostre sentit de justícia o equitat. Necessitem, en definitiva, retornar al regne de les finalitats. En aquest assumpte, la socialdemocràcia és d'una ajuda limitada, perquè la seva resposta als dilemes del capitalisme no era més que una expressió tardana del discurs moral de la Il·lustració aplicada a la qüestió social. Els nostres problemes són força diferents.

Estem entrant, segons la meva opinió, en una nova era d'inseguretat. La darrera d'aquestes eres, memorablement analitzada per Keynes al llibre

» Què és allò que ofèn el nostre sentit de la decència? La resposta hauria de representar una crítica moral a les insuficiències del mercat sense restriccions o a l'estat irresponsable

*The Economic Consequences of the Peace*⁷, ocorregué després de dècades de prosperitat i progrés i d'un augment espectacular de la internacionalització de la vida: una «globalització», en una paraula. Tal com Keynes ho descrivia, l'economia comercial s'estenia per tot el món. El comerç i la comunicació s'estaven expandint a un ritme sense precedents. Abans de 1914, era àmpliament acceptat que la lògica de l'intercanvi econòmic pacífic triomfaria sobre l'interès nacional. Ningú no s'esperava que tot això pogués tenir un final abrupte. Però succeí.

Nosaltres també hem viscut una era d'estabilitat i seguretat i la il·lusió d'un creixement econòmic sense fi. Però tot això ha quedat enrere. En el futur previsible tindrem tanta inseguretat econòmica com ara tenim incertesa cultural. Tenim sens dubte menys confiança en els nostres objectius col·lectius, en el nostre benestar ambiental o en la nostra seguretat personal que en cap moment des de la Segona Guerra Mundial. No tenim ni idea de quina classe de món heretaran els nostres fills, però ja no podem enganyar-nos a nosaltres mateixos pensant que serà semblant al nostre i que proporcionarà una seguretat comparable.

Hem de revisar la forma en què la generació dels nostres avis va respondre a desafiaments i amenaces similars. La socialdemocràcia a Europa i el New Deal i la Gran Societat aquí als Estats Units van ser respostes explícites a les inseguretats i desigualtats de l'època. Pocs a Occident tenen edat suficient per saber exactament què significa observar com s'ensorra el teu món⁸. Ens és difícil concebre un esfondrament complet de les institucions liberals, una desintegració total del consens democràtic. Però va ser precisament aquesta ruptura la que va suscitar el debat Keynes-Hayek del qual va néixer el consens keynesià i el compromís socialdemocrata: el consens i el compromís en el quals vam créixer i l'atractiu del qual ha estat enfosquit pel seu propi èxit.

Si la socialdemocràcia té futur, serà com una «socialdemocràcia de la por»⁹. En lloc d'intentar recuperar un llenguatge de progrés optimista, hauríem de començar per familiaritzar-nos de nou amb el nostre passat recent. La primera tasca dels dissidents radicals d'avui és recordar al seu públic els èxits assolits al segle XX, juntament amb les

possibles conseqüències de la nostra carrera sense fre per desmantellar-los.

L'esquerra, siguem contundents al respecte, té coses a conservar. És la dreta la que ha heretat l'ambició afany modernista per destruir i innovar en nom d'un projecte universal. Els socialdemòcrates, característicament modestos en estil i ambició, han de parlar amb més fermesa dels guanys assolits. El sorgiment de l'estat dels serveis socials, el segle llarg de construcció d'un sector públic amb béns i serveis que il·lustren i potencien la nostra identitat col·lectiva i els nostres propòsits comuns, la instauració de l'estat del benestar com una qüestió de dret i la seva provisió com un deure social: aquests no són èxits menors.

Que aquests èxits només siguin parcials no ens hauria de preocupar. Si hem après alguna cosa del segle XX és que com més perfecta és la resposta, més terribles són les seves conseqüències. Millores imperfectes per a circumstàncies insatisfactòries són el millor que podem esperar, i probablement tot el que hem de buscar. N'hi ha que s'han passat les tres últimes dècades desfent i desestabilitzant metòdicament totes aquestes millores: això ens hauria d'irritar molt més del que ens irrita. També ens hauria de preocupar, encara que només fos per prudència: per què hem anat tan de pressa a enderrocar els discs

7 KEYNES, *The Economic Consequences of the Peace*.

8 L'excepció, naturalment, és Bòsnia, els ciutadans de la qual són prou conscients de què significa un tal col·lapse.

9 Per analogia amb «The Liberalism of Fear», el penetrant assaig de Judith Shklar sobre la desigualtat política i el poder.

La primera tasca dels dissidents d'avui és recordar al seu públic els èxits assolits al segle XX, juntament amb les possibles conseqüències de la carrera sense fre per desmantellar-los

treballosament construïts pels nostres predecessors? Tan segurs estem que no vindran inundacions?

Una socialdemocràcia de la por és una cosa per la qual cal lluitar. Abandonar els treballs d'un segle és traïr els que van venir abans que nosaltres, així com les generacions que vindran. Seria agradable —però enganyós— dir que la socialdemocràcia, o alguna cosa semblant, representa el futur que ens volem pintar a nosaltres mateixos en un món ideal. Ni tan sols representa el passat ideal. Però, d'entre les opcions de les quals disposem en el present, és la millor que tenim a mà. En parau-les d'Orwell, quan reflectia en el seu llibre *Homenatge a Catalunya* les seves experiències a la Barcelona revolucionària: «Hi havia moltes coses que jo no entenien, en alguns aspectes ni tan sols m'agradaven, però vaig reconèixer immediatament que era un estat de coses pel qual valia la pena lluitar».

Crec que això no és menys cert pel que fa a recuperar la memòria del segle XX, la memòria de la socialdemocràcia. ◀

MÉS INFORMACIÓ

FLORIO, Massimo. *The Great Divestiture: Evaluating the Welfare Impact of the British Privatizations, 1979-1997*. Cambridge and London: MIT Press, 2004.

«Harvard Endowment Posts Solid Positive Return». A *Harvard Gazette*, del 12 de setembre de 2008.

«High Gini is Loosed Upon Asia». A *The Economist*, de l'11 d'agost de 2007.

JUDT, Tony. «Twas a Famous Victory». A *The New York Review of Books*, de 19 de juliol de 2001.

JUDT, Tony. «What Is Living and What Is Dead in Social Democracy?» [en línia]. A *The New York Review of Books*, de 17 de desembre de 2009. Disponible a: <<http://www.nybooks.com/articles/archives/2009/dec/17/what-is-living-and-what-is-dead-in-social-democrac/>>.

KEYNES, John Maynard. *The Economic Consequences of the Peace*. Londres: Macmillan, 1919.

MALCOLM X i HALEY, *The Autobiography of Malcolm X*. Ballantine, 1987.

SHKLAR, Judith. «The Liberalism of Fear». A HOFFMANN, Stanley (ed.). *Political Thought and Political Thinkers*. Chicago: University of Chicago Press, 1998.

STIGLITZ, Joseph i SEN, Amartya. *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress* [En línia]. Disponible a: <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf>.

WILLIAMS, Bernard. *Philosophy as a Humanistic Discipline*. Princeton University Press, 2006.